

انسان کامل از منظر ملاصدرا

۱. رحیم حبیب الهی: گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران
۲. میثم امانی*: گروه معارف اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران
۳. سید سجاد ساداتی‌زاده: استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی دزفول، دزفول، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: meysamamani1359@yahoo.com

چکیده

در تمام فرهنگ‌ها و مکاتب فکری و فلسفی رد پایی از انسان کامل وجود دارد. در مکتب فلسفی ملاصدرا مفصل راجع به انسان کامل بحث شده است. ملاصدرا به تاسی از محی الدین عربی، انسان کامل را نسخه الهی و دارای جامعیت کبرا و عالم صغیر می‌داند، همچنان که عالم، انسان کبیر است. انسان کامل از نگاه ملاصدرا، کمال اول با ذات نوع تمامیت پیدا می‌کند و با کمال دوم، صفات نوع کامل می‌شود. البته کمال دوم متوقف بر ذات است و تا هنگامی که ذات نباشد، کمال دوم متصور نیست. وی معتقد است نفس در مسیر تکامل باید از عقل هیولانی عبور کند، عقل بالملکه و عقل بالفعل را پشت سر بگذارد و سرانجام به عقل مستفاد برسد که در این صورت همه موجودات در او به تصویر کشیده خواهد شد. ما در این تحقیق با روش توصیفی و تحلیلی سعی کردیم دیدگاه ملاصدرا در خصوص انسان کامل را بیان کنیم. در فلسفه صدرایی سیمای انسان کامل که بهترین مصداق آن پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام می‌باشند، جامع اسما و صفات الهی می‌باشند. انسان کامل که از برترین درجه وجودی برخوردار است، بالاترین مرتبه علمی را نیز داراست. وی می‌گوید: علوم ائمه علیهم السلام نه اجتهادی است و نه از راه‌های حواس شنیده شده است، بلکه علومشان کشفی ولدنی است که بر دل هاشان، انوار علم و عرفان، از جانب خداوند افاضه و تابش می‌شود. ابزارهای علم انسان کامل عبارتند از: مصادر علم انسان کامل عبارتند از: ابزارهای علم و مصادر علم انسان کامل از مصدرهای متعددی سرچشمه می‌گیرد که در متن مقاله بیان شدند. نقش انسان کامل: ملاصدرا نقش‌های دنیوی متعددی را پیش روی می‌نهد، اگر چه نقش‌های وجودی و تکوینی انسان کامل نیز به نوعی نقش این جهانی برای انسان کامل محسوب می‌شود. این نقش‌ها عبارت است از ۱- نقش تکوینی ۲- نقش تشریحی ۳- نقش اجتماعی و سیاسی ۴- نقش هدایتی و ارشادی ۵- نقش مرجعیت دینی در امور دین و دنیای مردم. صفات و ویژگی‌های انسان کامل: انسان کامل دارای صفات و ویژگی‌های بسیار زیاد و متعددی است که در متن مقاله بیان شده اند. ملاصدرا معتقدند مصادیقی از انسان کامل نظیر انبیا، اولیا و اوصیا در همه زمان‌ها وجود داشته و دارد که واسطه فیض هستند، و به واسطه اینها خداوند به بقیه انسانها توجه دارد و بواسطه انسان کامل است که نظام عالم پابرجاست. همانطور که در بالا اشاره شد روش ما در این تحقیق توصیفی و تحلیلی است.

کلیدواژگان: انسان کامل، علم انسان کامل، صفات و ویژگی‌ها، نقش انسان کامل، ملاصدرا

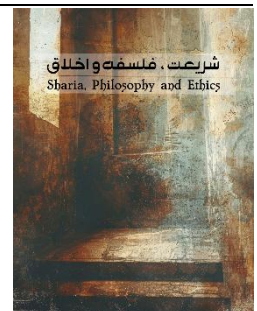
شیوه استناددهی: حبیب‌الهی، رحیم، امانی، میثم، و ساداتی‌زاده، سید سجاد. (۱۴۰۴). انسان کامل از منظر ملاصدرا. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۳(۶)، ۱-۱۶.

تاریخ ارسال: ۱۰ آذر ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۲ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۹ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱۰ اسفند ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Perfect Man from the Perspective of Mulla Sadra

1. Rahim Habibolah: Department of Philosophy and Islamic Theology, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

2. Meysam Amani*: Department of Islamic Studies, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

3. Seyed Sajad Sadati Zadeh: Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Medicine, Dezful University of Medical Sciences, Dezful, Iran

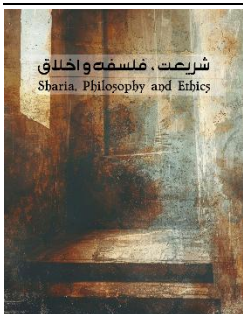
*Corresponding Author's Email: meysamamani1359@yahoo.com

Abstract

Traces of the perfect man (Insan-i Kamil) can be found across all cultures, as well as intellectual and philosophical schools. In Mulla Sadra's philosophical school, the concept of the perfect man has been discussed in profound detail. Following Muhyi al-Din Ibn Arabi, Mulla Sadra considers the perfect man to be a divine copy possessing supreme comprehensiveness (jami'iyat-i kubra) and a microcosm, just as the universe itself is a macrocosm. From Mulla Sadra's viewpoint, the first perfection (kamal-i awal) of the perfect man is completed through the essence of the species, and with the second perfection (kamal-i thani), the attributes of the species are perfected. However, the second perfection is contingent upon the essence; without the essence, the second perfection is inconceivable. He believes that the soul, in its evolutionary trajectory, must transcend the material intellect ('aql-i hayulani), pass through the habitual intellect ('aql bi'l-malakah) and the actual intellect ('aql bi'l-fi'l), and ultimately attain the acquired intellect ('aql-i mustafad), at which stage all beings will be reflected within it. In this research, utilizing a descriptive-analytical method, we have attempted to articulate Mulla Sadra's perspective regarding the perfect man. In Sadra's philosophy, the figure of the perfect man—the foremost exemplars of which are the Prophet (PBUH) and the Infallible Imams (AS)—comprehends all divine names and attributes. The perfect man, endowed with the highest existential degree, correspondingly possesses the highest epistemological rank. Mulla Sadra asserts: The knowledge of the Imams (AS) is neither derived from intellectual reasoning (ijtihadi) nor acquired through sensory perception; rather, their knowledge is intuitive and divine (ladunni), wherein the lights of knowledge and mysticism are emanated and radiated onto their hearts from God. The instruments and sources of the perfect man's knowledge originate from multiple origins, which are elaborated upon in the text of the article. Regarding the role of the perfect man: Mulla Sadra puts forward various worldly roles, although the existential and ontological (takwini) roles of the perfect man are also considered a form of worldly function. These roles include: 1. Ontological/Generative role 2. Legislative (tashri'i) role 3. Socio-political role 4. Guiding and directive role 5. The role of religious authority in the spiritual and worldly affairs of the people. Attributes and characteristics of the perfect man: The perfect man possesses numerous attributes and features, which are detailed in the main text. Mulla Sadra believes that exemplars of the perfect man, such as prophets, saints (awliya), and successors (awsiya), have existed in all eras and continue to exist as intermediaries of divine grace. Through them, God attends to the rest of humanity, and it is by virtue of the perfect man that the cosmic order is sustained. As previously mentioned, the methodology of this research is descriptive and analytical.

Keywords: *Perfect Man, Knowledge of the Perfect Man, Attributes and Characteristics, Role of the Perfect Man, Mulla Sadra.*

How to cite: Habibolah, R., Amani, M., & Sadati Zadeh, S. S. (2025). The Perfect Man from the Perspective of Mulla Sadra. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(6), 1-16.

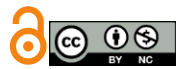

Submit Date: 30 November 2025

Revise Date: 01 February 2026

Accept Date: 08 February 2026

Publish Date: 29 February 2026

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The concept of the “Perfect Human” (*al-Insan al-Kamil*) serves as a cornerstone in various mystical and philosophical traditions, yet it finds a uniquely systematic and ontological grounding in the Transcendent Philosophy (*al-Hikmat al-Muta’aliyah*) of Mulla Sadra. This article explores the multifaceted dimensions of the Perfect Human, positioning him not merely as a moral exemplar but as the “Divine Version” and the “Microcosm” (*Alam al-Saghir*) who reflects the totality of the “Macrocosm” (*Alam al-Kabir*). Using a descriptive-analytical methodology, the authors argue that for Mulla Sadra, the Perfect Human is the ultimate manifestation of God’s Names and Attributes. This ontological status is rooted in the principle of the “Substantial Motion” (*al-Harakat al-Jawhariyya*), where the soul undergoes a continuous transformation from a material inception (*jismaniyat al-huduth*) to a spiritual subsistence (*ruhaniyat al-baqa*). By navigating through the stages of the intellect—from the Material Intellect to the Acquired Intellect (*al-Aql al-Mustafad*)—the Perfect Human reaches a station where all existential truths are mirrored within his being, making him the necessary bridge between the Creator and the creation.

Central to Mulla Sadra’s framework is the dual nature of the soul’s perfection: the first perfection relates to the completion of the species’ essence, while the second involves the voluntary actualization of divine attributes. The article emphasizes that the Perfect Human possesses two types of vicegerency (*Khilafa*). The “Grand Vicegerency” (*al-Khilafa al-Kubra*) pertains to his dominion over the higher metaphysical realms, as he encompasses the realities of both the celestial and terrestrial worlds. Conversely, the “Lesser Vicegerency” (*al-Khilafa al-Sughra*) manifests in the natural world, where the Perfect Human acts as the focal point of divine governance. This status is achieved through a rigorous process of spiritual alchemy involving *Takhliya* (purification), *Tajliya* (illumination), and *Tahliya* (adornment), ultimately culminating in the “Four Journeys” (*al-Asfar al-Arba’a*). Through these journeys, the individual transcends the limitations of contingent existence to attain a station of “Extra-Abstractness,” a divine state devoid of restrictive essences or definitions (3, 5, 6, 8).

The epistemology of the Perfect Human is a pivotal theme, distinguishing his knowledge from ordinary discursive or sensory cognition. According to the article, the Perfect Human’s knowledge is “Inspired and Presential” (*Ilmi-i Ladunni and Kashfi*), where divine lights are directly effused upon his heart. This knowledge is categorized into “Exoteric” (*Zahir*) and “Esoteric” (*Batin*). His exoteric knowledge encompasses the laws of nature, celestial movements, and the affairs of the physical world, while his esoteric knowledge grants him insight into the unseen realms, the hearts of men, and the Day of Judgment. The sources of this knowledge are identified as direct divine effusion, the Holy Quran, and the spiritual heritage of the Prophets and Imams. Mulla Sadra posits that it is through this superior cognitive and existential power that the Perfect Human exercises authority over the angels and the elements of nature, ensuring the ontological stability of the universe as the “Mediator of Grace” (*Wasita al-Fayz*) (1, 2, 7, 11).

The article delineates five primary roles that the Perfect Human fulfills within the cosmic and social order. Firstly, the “Ontological Role” asserts that the world remains intact only through the presence of the Perfect Human; without him, the system of existence would collapse. Secondly, the “Legislative Role” positions him as the preserver and interpreter of Divine Law. Thirdly, the “Socio-Political Role” highlights his responsibility in governing the community toward justice and spiritual growth. Fourthly, the “Guidance and Rectification Role” involves leading humanity toward salvation through both rational proofs and spiritual attraction. Finally, the “Religious Authority Role” establishes him as the ultimate reference point for both worldly and spiritual matters, bridging the gap between human intellectual limitations and divine wisdom. These roles underscore that the Perfect Human is not a reclusive mystic but an active agent in the perfection of the human race.

In terms of ethical and spiritual characteristics, Mulla Sadra identifies several defining traits of the Perfect Human, often referring to him as the “True Sage” (*Hakim-i Rastin*) or “Gnostic” (*Arif*). Foremost among these is “Intimacy with God” (*Uns bi-Allah*), where his entire existence is submerged in the Divine Essence, and his love for creation is merely a reflection of his love for the Creator. He is characterized by an unwavering “Commitment to Mandatory and Supererogatory Acts,” driven by a profound yearning for union with the Beloved. Furthermore, he exhibits “Universal Compassion” toward all creatures and possesses “True Asceticism” (*Zuhd*), having purified his heart from worldly attachments. His knowledge of divine realities is characterized by “Certainty” (*Yaqin*), free from any doubt or hesitation, allowing him to serve as a perfect mirror for the divine attributes in the realm of multiplicity (5, 6, 8).

In conclusion, the research synthesizes Mulla Sadra’s complex philosophical doctrines to present the Perfect Human as the ultimate goal of creation and the absolute model for human life. The findings suggest that the Perfect Human—embodied in the Prophets, the Infallible Imams, and the great Saints—is the vital link through which God’s attention and providence are channeled to the rest of humanity. By integrating the principles of “Substantial Motion” and “Gradation of Existence,” Mulla Sadra provides a robust philosophical justification for the necessity of a living Perfect Human in every era. This individual serves as both a metaphysical necessity for the universe’s survival and a practical guide for the moral and intellectual elevation of society. Ultimately, the article portrays the Perfect Human as the zenith of existential possibility, representing the harmonious union of intellect, intuition, and action in the path toward the Absolute.

برای توضیح معنای انسان کامل از نگاه ملاصدرا ابتدا باید به معنای لغوی این اصطلاح اشاره کرد. کلمه «کمال» از ماده (ک-م-ل) در باره ذات و صفت کاربرد دارد. با توجه به اختلافی که میان برخی صاحب نظران وجود دارد، کمال عبارت است از جبران جهت نقص شی ناقص، و کمال چیزی افزون بر تمام است. به همین جهت مخاطب عرب زبان باشنیدن اینکه «مردی که خلقش تمام بود» پی می برد که هیچ نقصی در اعضای وی نیست، اما از کلمه کامل، افزون بر عدم نقص ویژگی هایی بیش از تمامیت مثل فضیلت ذاتی یا عارضی را نیز می فهمد. ملاصدرا همانند فلاسفه قبل از خود، کمال عقل عملی را کمال ابزاری می داند. زیرا نفس انسان برای رسیدن به نهایت کارهای خود به ابزار این جهانی نیاز دارد. از نگاه او نفس انسان در آغاز تکون و حدوث خود، کامل نیست و قوام ذاتی مناسبی ندارد به همین دلیل، نیاز به ابزار مادی دارد (1, 2) پس کمال نهایی آدمی، آخرین نردبان ترقی انسان است که همه تلاش ها برای آن انجام می گیرد. کمال نهایی انسان واپسین مرتبه کمالات ثانوی نوع انسانی است، هر چند فقط گروه اندکی از افراد این نوع، بدان مقصد عالی می رسند (3)

پس از بیان خلاصه ای از معنای لغوی، به تعریف اصطلاحی انسان کامل از نگاه ملاصدرا می پردازیم. از نگاه او، کمال اول با ذات نوع تمامیت پیدا می کند و با کمال دوم، صفات نوع کامل می شود. البته کمال دوم متوقف بر ذات است و تا هنگامی که ذات نباشد، کمال دوم متصور نیست. وی معتقد است نفس در مسیر تکامل باید از عقل هیولانی عبور کند، عقل بالملکه و عقل بالفعل را پشت سر بگذارد و سرانجام به عقل مستفاد برسد که در این صورت همه موجودات در او به تصویر کشیده خواهد شد. با اشاره به رشد عقل نظری و عملی و سلوک معنوی در مسیر تعالی، بالاترین انسان ها در این مسیر را انسان های کامل می دانند که آرمان و غایت انسان ها هستند. وجود انسان کامل است که در عالم تکوین نعمت های الهی و برکات آسمانها و زمین به انسان ها می رسد. که گاه صدرا مصداق آن را امام معصوم می داند و در مقابل بدون وجود انسان کامل، عالم تکوین از بین خواهد رفت (2).

سیمای انسان کامل:

در فلسفه صدرایی سیمای انسان کامل که بهترین مصداق آن پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه معصومین علیه السلام می باشند. جامع اسماء و صفات الهی می باشند.

انسان کامل که از برترین درجه وجودی برخوردار است، بالاترین مرتبه علمی و اخلاقی را نیز داراست.

با توجه به اینکه انسان کامل خلیفه الهی در روی زمین و در میان انسان هاست، دغدغه هدایت مردم به سوی سعادت دنیوی و اخروی را دارد، زیرا از نظر ملاصدرا، انسان به وسیله حرکت جوهری در مراتب وجودی تعالی یافته، سرانجام به تجرد تام عقلی نائل می شود، که این مرتبه انسان کامل است.

در اسلام اوج کمالات انسانی به پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) اختصاص دارد. آن بزرگواران به عنوان بهترین مصداق انسان کامل از منزلت ویژه ای برخوردارند.

از نظر ملا صدرا، ائمه معصومین (ع) به عنوان انسان کامل از علم لدنی و وهبی برخوردارند که از سوی حق تعالی به آن ها افاضه شده و آن ها علوم را از نزد خداوند بصورت شهودی دریافت می کنند و چون خداوند بکل شی علیم است، انسان کامل نیز بعنوان خلیفه خداوند بکل شی علیم است.

گستره علم انسان کامل بسیار وسیع بوده، در همه شئون هستی به اذن خداوند حضور دارد و به خزائن و سرچشمه‌های علم الهی اتصال داشته، از تمام رازهای مخزون عالم غیب و مراتب علم الهی آگاه است. علاوه بر آن، علم انسان کامل از منابع متعددی سرچشمه می‌گیرد که از مصادر مهم آن‌ها می‌توان به قرآن، عقل اول، عقل فعال، لوح محفوظ و... اشاره کرد.

انسان کامل با صعود به مقام «قاب قوسین او ادنی» از همه عوالم وجودی گذر کرده، در هر مرتبه‌ای از حقایق موجود در آن آگاه می‌شود. او از حقایق علمی موجود در عوالم طبیعت مثال و عقول آگاهی می‌یابد و بر کلیه اسرار عوالم قضا و قدر الهی واقف می‌گردد. و چون از ابزارهای معرفتی به کامل‌ترین شکل برخوردار است. جامع‌ترین و کامل‌ترین نحوه ادراک را در هر مرتبه دارا خواهد بود، زیرا چنان که بیان شده، از نظر ملاصدرا، مراتب ادراک انسان با عوالم وجود تطابق دارد و انسان با حرکت جوهری، در مراحل ادراکی سیر می‌کند و در مراتب هستی تعالی می‌یابد و با گذر از عالم ماده به عالم مثال و اتحاد با صور مثالی و تعالی به عالم عقل و اتحاد عاقل و معقول، حقایق عقلیه را درک می‌کند و به مجرد تام عقلی نائل می‌گردد. چنین کسی به بالاترین مرتبه وجود بعد از خداوند نائل می‌گردد و چون از نظر ملاصدرا، هر آنچه وجودش کامل تر باشد، ادراکش قوی تر و شدیدتر است.

انسان کامل بعد از خداوند از بالاترین درجه ادراک برخوردار است. بدین ترتیب انسان کامل در همه عوالم هستی حضور دارد. لذا گستره علم او همه موجودات عالم هستی را در بر می‌گیرد و از همه مراتب علم الهی آگاه می‌گردد. و چیزی از احاطه علمی او مخفی نمی‌ماند، زیرا او پس از مقام فنا و پس از شهود اجمال حق تعالی او را در همه مظاهر مشاهده می‌کند. علمی که او به حقایق دارد، از جهت علم به مبداء آنهاست در قوس نزول نیز انسان کامل به عنوان صادر اول، علوم و معارف را از ذات اقدس الهی گرفته و آن را تنزل می‌دهد. انسان کامل به عنوان کلید دار خزائن علم الهی هر چه را بخواهد به مشیت خداوند می‌تواند بداند.

ملاصدرا بر اساس دو رویکرد عرفانی کشف و شهود و رویکرد فلسفی و خردگرایانه درباره انسان کامل تحت تاثیر محیی الدین عربی به توصیف انسان کامل پرداخته است. وی می‌گوید: انسان کامل، علاوه بر اینکه در سیر الی الله می‌کوشد، به تهذیب و سلوک معنوی خود نیز متوجه است. ملاصدرا معتقد است بر پا دارنده و حافظ انسان نفس اوست و خداوند علت فاعلی این نفس است، پس معرفت نفس نردبان وصول به تمامی معارف بوده و به وسیله این معرفت می‌توان به ذات، صفات و افعال حق رسید و از این رو علم ما به نفسمان عین علم ما به مبداء نفسمان خواهد بود. این نفس شایسته خلافت الهی است و به موجب همین شرافت بود که خداوند فرشتگان را به پای آن به سجده افکند و به موجب این نفس است که اسما و صفات الهی در عالم خلق منجلی می‌گردد. پس نفس بعدی الهی در عالم خلق است. که به موجب این شرافت در نهایت منتهی به خدا می‌شود و مصداق کامل این بعد الهی در عالم خلق «انسان کامل» است. از اینجا است که مساله «انسان و انسان کامل» در اندیشه عرفا و حکمای اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است.

قبلاً گفته شد که، ملاصدرا بر اساس دو رویکرد «عرفانی و فلسفی» تحت تاثیر محیی الدین عربی به توصیف انسان کامل پرداخته است. حسین بن منصور حلاج با استناد به حدیث نبوی «ان الله خلق آدم علی صورته» «المعجم المفهرس»، «ج ۳، ص ۴۳۸» یعنی خداوند انسان را علاوه بر جنبه ناسوتی، دارای جنبه لاهوتی و صورت الهی دانسته است. به اعتقاد وی این جنبه انسان است که او را از دیگر اصناف موجودات متمایز ساخته و به او در میان جمیع صور شرف بخشیده است.

انسان به جهت باطن و مقام ولایت، خلیفه الهی خوانده می‌شود.

مقام انسان به حسب سیرت از فرشتگان و کروییان بالاتر است، زیرا فرشتگان فقط مظهر اسم جلالند، اما انسان مظهر صفات جلال و جمال بوده و ظهوری جامع دارد. این انسان با سیر و سلوک عرفانی می‌تواند به کمال معنوی و روحانی رسیده و به مقام فنای فی الله و وصول به حق نائل گردد.

انسان کامل، کتاب مبین و لوح محفوظ و نوری از انوار معنوی و رازی از اسرار هستی و صورتی از صورت‌های گوناگون قدرت حق و نشانی از نشانه‌های حکمت او و کلمه‌ای از علم و خواست او و چشم بینی پروردگارا است (4).

ملاصدرا که قائل به وحدت تشکیکی و حرکت جوهری است، می‌پذیرد که این حقیقت واحد، باطنی دارد و ظاهری، باطنش لاهوت و ظاهرش ناسوت است که احياناً به اسم ربوبیت و عبودیت خواند می‌شود. انسان کامل صورت الهی است، شریف المنزله و رفیع المرتبه است. عالم اصغر است که روح عالم اکبر و علت و سبب آن است.

نسخه منتخبی از کتابی است که الفاظش قلیل و معانیش مستوفی و کامل است.

پس از حق تعالی کاملترین موجودات و اولین صادر شده و دومین صادر کننده است.

اولین ظهور او در حضرت آدم (ع) و کاملترین ظهور آن در شخص نبی اکرم (ص) بوده است.

درباره انسان کامل کتاب‌ها و مقالات متعددی منتشر شده است. اما آنچه توجه کمتری به آن شده است مظاهر عنصری یا دنیوی انسان کامل در قبال انسانهای دیگر است.

بنابراین مساله اصلی که در پی بررسی آن هستیم این است که آیا از دیدگاه صدرای شیرازی انسان کامل علاوه بر اینکه درسیر الی الله می‌کوشد باید به انسانهای دیگر هم توجه کند یا اینکه فقط به تهذیب نفس و سیر و سلوک خود متوجه باشد؟

صدرای شیرازی انسان کامل را محدود به ممارست در سلوک معنوی نمی‌داند بلکه سیر الی الخلق و ارتباط با انسانهای دیگر را مرحله‌ای از تعالی و کمال انسانی به شمار می‌آورد. ملاصدرا انسان کامل را خلیفه الهی در زمین می‌داند و معتقد است چنین انسانی باید در جایگاه اصلی اش، یعنی ریاست خلق قرار گیرد (5).

انسان کامل از نگاه وی علاوه بر اینکه متصل به خداوند است «در سفرش به سوی خلق بازگشته و انسان‌ها را به سوی حق تعالی و دوری از حیوانیت دعوت می‌کند.» (6).

با توجه به اینکه انسان کامل، خلیفه الهی در میان انسان‌ها است، دغدغه هدایت مردم به سوی سعادت دنیوی و اخروی را دارد. از طرفی مرجعی علمی و دینی برای انسان‌ها در مسائل شرعی، اجتماعی و سیاسی، شایسته تقلید است و محل رجوع مردم قرار می‌گیرد. این رساله با تتبع در آثار ملاصدرا و با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی به جنبه‌های مختلف انسان کامل می‌پردازد.

علم انسان کامل:

از نظر ملاصدرا علم امری وجودی و ذو مراتب است و هر چقدر وجودی کامل تر باشد از مرتبه بالاتری از علم برخوردار خواهد بود.

انسان کامل که از برترین درجه وجودی برخوردار است، بالاترین مرتبه علمی را نیز داراست. زیرا از نظر ملاصدرا، انسان به وسیله حرکت جوهری در مراتب وجودی تعالی یافته، سرانجام به مجرد تام عقلی نائل می‌شود که این مرتبه انسان کامل است. ابزارهای علم که شامل حس - خیال - عقل و قلب است. در انسان کامل به بهترین نحو، حقایق علوم را ادراک می‌کند و این معارف مبتنی بر موهبت الهی و عنایات ربانی است و از مقام قرب الهی او سرچشمه می‌گیرد. گستره علم انسان کامل بسیار وسیع بوده، در همه شئون هستی، به اذن خداوند حضور دارد و به خزائن و سرچشمه‌های علم الهی اتصال داشته، از تمام رازهای مخزون عالم غیب و مراتب علم الهی آگاه است.

انسان کامل به عنوان خلیفه الهی باید از هر جهت کامل باشد و صفات وجودی اش در اعلی درجه کمال و تمامیت باشد. یکی از این ویژگی‌ها علم است. علم انسان کامل از اساسی ترین صفت کمالی اوست، بر اساس تفضل الهی است و همانند علم الهی، تمام مراتب هستی را در بر می‌گیرد.

انسان کامل از علم لدنی و وهبی برخوردار است که از سوی حق تعالی، به او عطا شده است. ملاصدرا می‌گوید علوم انبیا و اولیا به واسطه موهبت ربانی حاصل می‌شود، مانند خورشید که نورش از افاضه خداوند و بدون واسطه چیز دیگری است (۴۲، ج ۳، ص ۷۹ - ۷۳) وی می‌گوید: علوم ائمه علیهم السلام نه اجتهادی است و نه از راه‌های حواس شنیده شده است، بلکه علومشان کشفی ولدنی است که بر دل هاشان، انوار علم و عرفان، از جانب خداوند افاضه و تابش می‌شود. ملاصدرا در تایید گفتار خود، به روایات معصومین علیهم السلام استناد می‌کند. از جمله فرمایش حضرت علی (ع) که فرمود: رسول خدا (ص) هزار باب از علم به من آموخت که از هر بابی، هزار باب برایم گشوده شد (۷) و پیامبر (ص) که فرمود: جوامع حکمت به من داده شده و جوامع علم به علی (ع) و نیز از حضرت امام زین العابدین (ع) روایت شده که می‌فرماید: ما دروازه‌های الهی هستیم، ما گنجینه علم او و خزینه سر وی هستیم بین خداوند و حجتش حجابی نیست (۱). این احادیث به صراحت بیان می‌کنند که هیچ واسطه‌ای بین خدا و ارواح معصومین علیهم السلام نیست. بنابراین ذات ایشان در مقام قرب، متحد با عقل اول و قلم اعلی می‌باشد همه علوم انسان کامل لدنی است، هیچ واسطه‌ای بین انسان کامل و خدای سبحان در این تعلیم و تعلم نیست. خداوند همه حقایق را بی واسطه، به انسان کامل تعلیم می‌دهد (۷).

ابزارهای علم انسان کامل:

ابزارهای علم و معرفت عبارتند از: ۱- قوه حس ۲- قوه تخیل و خیال ۳- قوه عقل ۴- قوه قلب - این قوا در انسان کامل به کامل ترین شکل وجود دارد. به همین دلیل وی به کامل ترین نحو، حقایق علوم را ادراک می‌کند. حال بخاطر اختصار در مطالب از توضیح و تفصیل ابزارهای علم انسان کامل صرف نظر می‌کنیم.

مصادر علم انسان کامل: علم انسان کامل از مصدرهای متعددی سر چشمه می‌گیرد، که در ادامه به تبیین اهم این منابع و مصادر بصورت تیتروار اشاره می‌شود، توضیح و تفصیل آنان بسیار طولانی است که بخاطر اختصار در مطالب صرف نظر می‌شود. ۱- فهم بطون قرآن ۲- عقل اول (قلم اعلی) ۳- عقل فعال ۴- لوح محفوظ ۵- لوح محو و اثبات ۶- عرش و کرسی ۷- علوم انبیا و اوصیای پیشین از نظر ملاصدرا، ائمه معصومین علیهم السلام به عنوان انسان کامل، از علم لدنی و وهبی برخوردارند که از سوی حق تعالی به آنها افاضه شده و آنها علوم را از نزد خداوند به صورت شهودی دریافت می‌کنند و چون خداوند بکل شی علم است، انسان کامل نیز به عنوان خلیفه خداوند بکل شی علم است، علاوه بر آن، علم انسان کامل از منابع متعددی سر چشمه می‌گیرد که مصادر مهم آنها را در فوق اشاره کردیم. انسان کامل با صعود به مقام «قاب قوسین او ادنی» از همه عوالم وجودی گذر کرده، در هر مرتبه‌ای، از حقایق موجود در آن آگاه می‌شود.

او از حقایق علمی موجود در عوالم طبیعت مثال و عقول آگاهی می‌یابد و بر کلیه اسرار عوالم قضا و قدر الهی واقف می‌گردد و چون از ابزارهای معرفتی به کاملترین شکل برخوردار است، جامع ترین و کامل ترین نحوه ادراک را در هر مرتبه دارا خواهد بود، زیرا چنان که بیان شد، از نظر ملاصدرا، مراتب ادراک انسان با عوالم وجود تطابق دارد و انسان با حرکت جوهری، در مراحل ادراکی سیر می‌کند و در مراتب هستی تعالی می‌یابد و با گذر از عالم ماده به عالم مثال و اتحاد با صور مثالی و تعالی به عالم عقل و اتحاد عاقل و معقول، حقایق عقلیه را درک می‌کند و به مجرد تام عقلی نائل می‌گردد.

چنین کسی به بالاترین مرتبه وجود بعد از خداوند نائل می‌گردد و چون از نظر ملاصدرا، هر آنچه وجودش کامل تر باشد، ادراکش قوی تر و شدیدتر است، انسان کامل بعد از خداوند از بالاترین درجه ادراک برخوردار است.

بدین ترتیب انسان کامل در همه عوالم هستی حضور دارد، لذا گستره علم او همه موجودات عالم هستی را در بر می‌گیرد و از همه مراتب علم الهی آگاه می‌گردد و چیزی از احاطه علمی او مخفی نمی‌ماند، زیرا او پس از مقام فنا و پس از شهود اجمال حق تعالی، او را در همه مظاهر مشاهده می‌کند. علمی که او به حقایق دارد، از جهت علم به مبدا آن هاست. در قوس نزول نیز انسان کامل به عنوان صادر اول، علوم و معارف را از ذات اقدس الهی گرفته و آن را تنزل می‌دهد.

مراتب انسان کامل از دیدگاه ملاصدرا:

به نظر صدر المتالهین، انسان در آغاز، قوه محض بود. قرآن کریم نیز با عنایت به عدمی بودن او می‌فرماید: چیزی نبود که سزاوار ذکر باشد. لذا در ابتدا از نظر جسمانی هم فاقد حیات بود تا این که به یک نبات و گیاه دارای رشد و نمو بدل می‌گردد و بعد صورت حیوانی پیدا می‌کند و سپس به صورت انسان و بشر و بهره مند از فکر بدل می‌گردد که می‌تواند در کارها تصرف نماید. بعد از آن، انسان دارای نفس ناطقه می‌گردد که اگر عنایت و توفیق الهی یار او باشد جوهری قدسی و روحی الهی می‌گردد (4).

ملاصدرا همانند اکثر فلاسفه قائل به ثنویت و دو انگاری در خلقت انسان است که انسان مرکب از جسم و روح می‌باشد و جسم غیر از روح است. جسم، فانی و مادی ولی روح که همان نفس است باقی و مجرد می‌باشد.¹ آنچه در این نقطه نظر مشترک باعث اختلاف آرا شده، همان قبول یا عدم قبول ارتباط این دو جز و تبیین کیفیت ارتباط روح و بدن و بخش مادی یا بخش مجرد وجود انسان و کیفیت خلق و رشد و تعالی روح است و این که نقش هریک از این دو در قوام و انسانیت انسان چیست و به کدام جز تکیه دارد؟ بنابر نظر حکیم ملاصدرا جسم بر نفس تقدم زمانی دارد و این جوهر مجرد (نفس) از بستر ماده برخاسته و بعد از یک حرکت استکمالی و گذراندن مراتب مادی به مرتبه‌ای مجرد و غیر مادی رسیده است (8). به تعبیر کامل تر، صدر المتالهین بر پایه دو اندیشه ابتکاری خود یعنی «حرکت جوهری» و «تشکیک در وجود» عقیده دارد که نفس در ابتدای پیدایش خود جوهری جسمانی است اما در خلال حرکت جوهری پیوسته سیر تکاملی خود را از طریق وصول به مراتب برتر ادامه می‌دهد و با حفظ «وحدت شخصی» خود در نهایت به مرتبه تجرد راه می‌یابد و موجودی مجرد می‌گردد (9).

سخن او در این باره چنین است: «آن نفس الانسان جسمانیه الحدوث و روحانیه البقا اذا استکملت خرجت من القوه الی الفعل» (5) باید توجه داشت که از نظر ملاصدرا حقیقت انسان همین نفس ناطقه که صورت ذاتی او است، می‌باشد (6).

همان گونه که گذشت از نظر حکیم ملاصدرا انسان موجودی دوبعدی است، به این معنا که پروردگار علیم ساختار انسان را از دو بخش جسم و روح قرار داده است. بدن انسان دارای حالت ترکیبی است که اگر از حد اعتدال خارج نشود تندرست خواهد بود. و اگر از اعتدال خارج شود به فساد و استیصال مبتلا می‌گردد. روح نیز چنین است که اگر در صفات باطنی و اخلاق نفسانی از میانه روی خارج شود و در اخلاق و صفات شهوی و فکری به افراط و تفریح مبتلا گردد در معرض امراض باطنی و گناه قرار می‌گیرد و موجب هلاک وی می‌گردد.

بنابراین، در وجود آدمی قدرت ارتقا به جهان آسمانها (عالم مجردات) نهفته است (8). تا به وسیله علم و عمل در همسایگی با ملکوت اعلی جای بگیرد، به وسیله معرفت و بندگی کامل، ذات و حقیقت او کمال می‌یابد و بساط دو جهان را در هم می‌پیچد و از عالم زمان و مکان بیرون می‌تازد و چون از ذات وجود خود فانی گردید به دیدار و لقا خداوند نائل می‌شود در این هنگام در عالم بالا، پیشوایی فرمانروا گشته که فرشتگان او را سجده و تعظیم می‌کنند و فرمان او در ملک و ملکوت جاری و ندای او در جایگاه قدس عالم جبروت شنیده می‌شود (4).

¹ البته باصرف نظر از اختصاصات عقیده صدر المتالهین که وی را از مشائین جدا می‌کند.

این جاست که صدرالمتالهین می‌گوید: موضوع وهدف از خلقت انسان همان خلیفه الله شدن است، یعنی مقصود اصلی از آفرینش تمام هستی و موجودات، انسان کامل است که همان خلیفه و جانشین خداوند است و صلاحیت خلافت و جانشینی خداوند و آبادانی دو جهان را جز انسان کامل هیچ کسی ندارد و او آن انسان حقیقی است که مظهر اسم اعظم است (5). (5) یا در جایی دیگر می‌فرماید: هدف از خلقت این عالم، بر می‌گردد به انسان و هدف از خلقت انسان این است که آدمی به مقام و مرتبه عقل مستفاد برسد و مشاهده معقولات نماید و به ملا اعلی متصل گردد (6). بدین صورت است که انسان از یک کرامت خاص برخوردار است و بالقوه خلیفه خداست و مسجود ملائکه ارض و سماست (10). بنا بر عقیده ملاصدرا نفس از دو نیرو و قوه نظری و عملی بهره مند است: یکی برای صدق و کذب و دیگری برای خیر و شر در جزئیات. یکی برای واجب و ممکن و ممتنع و دیگری برای جمیل قبیح و مباح. هر یک از این قوا دارای شدت و ضعف است و در شدت و ضعف نیز مراتب عدیده دارد (10). برای انسان آن وقت کمال حقیقی تحصیل می‌گردد که این دو نیروی الهی به ودیعه نهاده شده در نهاد او، به کمال خود برسند (8). هر یک از این دو نیروی نظری و عملی مراتبی دارد که با پشت سر نهادن آن‌ها به کمال خود می‌رسند و در غایت، کمال آدمی نیز محقق می‌گردد. یعنی به کمال این دو نیرو که تمام استعداد آدمی است، انسان کامل می‌شود، به عقیده آن حکیم الهی مراتب تکامل عقل و قوه نظری به قرار زیر است:

نقش انسان کامل:

با کندو کاو در آثار ملاصدرا، نقش‌های دنیوی متعددی را پیش روی می‌نهد، اگر چه نقش‌های وجودی و تکوینی انسان کامل نیز به نوعی نقش این جهانی برای انسان کامل محسوب می‌شود. این کار کردها و نقش‌ها عبارت است از: ۱- نقش تکوینی ۲- نقش تشریحی ۳- نقش اجتماعی و سیاسی ۴- نقش هدایتی و ارشادی ۵- و در نهایت نقش مرجعیت دینی در امور شریعت و دنیای مردم. هر کدام از نقش‌های یاد شده دارای توضیح و تفسیر است که بخاطر عدم اطلاع مطلب و به درازا کشیده نشدن به همین مقدار بصورت اشاره بسنده می‌کنم.

صفات انسان کامل از منظر ملاصدرا:

۱- انسان کامل، کتاب مبین و لوح محفوظ است:
انسان کامل، کتاب حکمت الهی و جوهر و مغز معانی قرآن است. انسان کامل، کتاب مبین و لوح محفوظ است. او به حسب ذاتش، وجودی قائم به خود و بیرون از دایره زمان و مکان و اشاره حسی است. انسان کامل نوری از انوار معنوی و رازی از اسرار هستی و صورتی از صورت‌های گوناگون قدرت حق و نشانی از نشانه‌های حکمت او و کلمه‌ای از علم و خواست او و چشم بینای پروردگار است.
انسان کامل تمامی صفات حسنه را داراست، صفاتی که همه ناشی از ذات الهی است و به حسب افعال، همانند افعال خداست و مانند افعال الهی همه کائنات را در بر گرفته و بر تمامی زمان و مکان و مواد و حرکات مادیات و ابداعات و مجردات نیز اثر دارد (2).
۲- انسان کامل تجلی صورت رحمان بر مخلوقات است. ملاصدرا انسان کامل را عادل ترین شاهد بر رویت و اسرار الهی و محکم ترین دلیل بر صفات رب جلیل معرفی می‌کند و می‌گوید: « او بینه حق و بصورت رحمان است، چنانکه نبی اکرم (ص) می‌فرماید: « آن الله خلق آدم علی صورت الرحمن » به همین دلیل ارتباط او با حق بطور ظاهر و باطن است (2). به عبارت دیگر انسان کامل به دلیل اینکه خلیفه الهی است، به صورت رحمان خلق شده و بینه‌ای از سوی پروردگار و جامع عوالم خلق و امر بوده و ابداع و انشا و تکوین و تخلیق و تحریک و تصریف با اراده او نهاده شده است.

ملاصدرا در یک جمع بندی از این ویژگی چنین نتیجه می گیرد که: «انسان کامل تجلی صورت رحمان است چرا که علوم و معارف را از نزد حکیم علیم دریافت می کند و با کوشش معنوی خود، کلام حق را می شنود و بعد از اینکه مستمع کلام حقیقی شد، متکلم می گردد و جوهر ذات او از حداقل بالقوه به عقل بالفعل بسیط می رسد و صاحب شانی می گردد که هر گاه اراده کند علوم تفضیلی بر نفس او حاضر می شود. بنابراین ناطق به علوم حقه و متکلم به معارف حقیقی می شود. هويت روحی اش مظهر هويت غیبی لاهوتی و هويت نفسی اش مظهر اسم الله و مثال نور است که در آسمان و زمین جاری و روان است (8).

۳- انسان کامل، صورتی از آسمانها و زمین است. انسان کامل مظهر جمعیت کل است. شروع خلقت انسان کامل و صورت او، آدم (ع) و غایت او محمد (ص) بوده است. در طی این مدت استکمال و تدریج رخ داده تا انسان کامل به مرحله ظهور برسد. سماوات سبع در آیه کریمه «...ثم استوی الی السماء فسوهن سبع سنوات» (بقره آیه ۲۹) حاکی از ساختار همین انسان کامل است و برای باطن و عقل او هفت درجه وجود دارد که عبارتند از: «نفس، قلب، عقل، روح، سر، خفی، و اخفی

ملا صدرا با استناد به آیه کریمه: «کیف تکفرون بالله و کنتم امواتا فاحیاکم ثم یمیتکم ثم یحییکم ثم الیه ترجعون» (بقره آیه ۲۸) که اشاره به همین خلقت تدریجی انسان کامل دارد، بیان داشته که نمونه هایی از این آیات بیان کننده خلقت انسان از پایین ترین مراتب، صورتی بعد از صورت و حیاتی بعد از حیاط و ممات و کمالی بعد از نقص است تا برسد به خدای سبحان یعنی همان جایی که از اول بوده است (2).

۴- انسان کامل، ثمره خلقت است:

خداوند در تکوین عالم از جمله خلقت انسان، از عقل شروع کرد و به عاقل ختم نمود. «عقل اول» بذر عقلا و مبدا فضا است. عقول دیگر که متقدم بر اجسامند تحت فرمان آن عقل عمل می نمایند. نفس کلیه، شاخه های عقل اول و اجرام فلکی رگهای آن عقل و بسایط عنصری اوراق آن و نفوذ ارضی، شکوفه های آن و نفوس آدمی، دانه های آن شکوفه ها و عقول مستفاد مغزها و انوار آن دانه ها و روح محمد (ص) مغز و روغن و ضو چراغ آن عقلمند. پس ثمره خلق و ایجاد که همان معرفت الهی است در انسان کامل محقق می گردد. و این است حکمت آیه کریمه «یدبر الامر من السماء الی الارض» (سوره سجده آیه ۱۵) (11).

و به تعبیر ملاصدرا انسان کامل در واقع حامل اسرار الهی بوده و کل ما سوی الله بخشی از انسان کامل است. هر کس می خواهد کمالات خود را بفهمد باید توجه به نفس خود بنماید. با توجه به خود است که می فهمد کتاب جامع و کامل الهی که تمام آیات او در آن جمع شده و حقایق عقول و نفوس در آن پیچیده و شاخه های مختلف علوم از آن لبریز بوده و در برگیرنده تمام اسما خداست همین انسان صغیر است (2).

۵- انسان کامل، جامع نشات ثلاث است: البته ملاصدرا می فرماید غالب مردم از نشات حس و دنیا خارج نمی شوند و برای همین معذبند. برخلاف جوهر نبوت که جامع و فراگیر تمام نشات ثلاث است زیرا که از نظر قوای سه گانه حسی، مثالی و عقلی کامل است.

جوهر نبوت مجمع انوار عقلی، نفسی و حسی است. نبی با روح و عقل خود، ملکی از ملائک مقرب الهی است و به آینه نفس و ذهن خود فلکی مرفوع از دنانس حیوانی و لوحی محفوظ از وساوس شیطانی است و به حسب حس خود، فلکی از سلاطین عظمی است. پس نبی با وحدت شخصی خود گوهر «ملک، فلک و ملک» بوده و جامع نشات ثلاث بنحو اکمل است، از این رو بواسطه روح خود، از ملکوت اعلی و بواسطه نفس خود، از ملکوت اوسط و بواسطه طبعش از ملکوت اسفل بوده و خلیفه خدا و مجمع مظاهر اسما الهی و کلمات تامه اوست (5).

۶- انسان کامل، اولین مخلوق است:

در روایت نبوی آمده است: «اولین چیزی که خداوند خلق کرد، عقل بود، به عقل امر شد برو (به دنیا) پس رفت سپس به او امر شد برگردد (به سوی من) برگشت» و این عقل همان روح نبی (ص) است که امر شد به دنیا باز گردد، تو رحمت برای جهانیان هستی، بعد امر شد برگردد و در شب معراج به سوی حق رفت. بعد به عقل فرمود: به عزت و جلالم سوگند که چیزی دوست داشتنی تر از تو در بین مخلوقات نزد من نیست (9).

۷- کیفیت اتصال نفوس به انسان کامل:

نفس نبوی (ص) مقام شریفی است که نفس انسانی در مقام کمال دو نیروی علمی و عبادی می تواند به آن نائل آید و برای خاصان امت نبی (ص) نیز این مقام به ارث می رسد. انسان اگر به اخلاق نبوی (ص) متخلق شود، استعداد قبول معارف الهی افزوده شده به قلب نبی (ص) به نحو انعکاس، بر قلب او نیز پدیدار می گردد. زیرا اطاعت از رسول، اطاعت از خداست. ولی کسی که مودب به آداب نبی (ص) و متخلق به اخلاق ایشان نگردد، دیگر به وسیله او هدایت نمی شود ولو اینکه به نحو ظاهر و بدون بصیرت، عمل به تکلیف نماید و یا اینکه از منکرین و جاهلین باشد.

ملاصدرا در کتاب تفسیر قرآن کریم تاکید می کند بر اینکه نبی اکرم (ص) به این دلیل برانگیخته شد که شامل خلق های عالی و شریف و خصوصیات سه گانه متعلق به روح، نفس و حس به نحو احسن و اکمل بود. اولین برتری ایشان، آگاهی بر دانش های الهی و حقایق موجودات به نحوی است که نزد حق است. چون او دانای به همه نشئات است از این رو دانای به حالات خلاق در سرای دیگر نیز هست.

دومین برتری نیروی باطنی ایشان (ص) است به موجب این نیرو حقایق موجود در صورت ها و اشباح مثالی و متوسط بین دو عالم حس و عقل را می یابد و به نیروی حس ظاهری، آن حقایق را در قالب مادی ترسیم می کند. به همین دلیل است که جبرئیل را به صورت و شکل مشاهده می نماید. سومین برتری به دلیل نیروی قوی و شدید ایشان (ص) علیه دشمنان است که به موجب این نیرو بر اهریمنان چیره شده و بر سختی ها شکستیا مانده و در جنگ ها ثابت قدم بوده است (2).

۸- افضلیت انسان کامل بر فرشتگان:

بر مبنای اوصاف مقام انسان معنوی و کامل است که ملاصدرا در تبیین فلسفی و توصیف برتری مقام آدم بر فرشتگان قبول اصول زیر را لازم دانسته است: الف) - اساس موجودات جوهر آنهاست و اصل جواهر از عالم امر و مجردات است و اصل مجردات، عقول و ارواح کلیه و اصل ارواح نیز روح کلی است و میان روح و حق هیچ فاصله ای نیست.

ب) - در سلسله علل، هر موجودی به حق نزدیکتر باشد، اشرف و اکمل است.

ج) - انسان اگر چه به حسب صورت بشری، نوعی از حیوانات است ولی به حسب قوه نفسانی و صورت باطنی اخروی، قابلیت انواع کثیر و حقایق متخالف را دارد.. به عبارت دیگر هیچ نوع از انواع نیست مگر اینکه امکان رسیدن بعضی اشخاص انسانی به آن وجود داشته باشد (2).

د) - موجودات عالم در سلسله نزولی از اعلی به ادنی آمده اند تا به جسمانیت برسند و در سلسله صعود از ادنی به اعلی می روند تا به حقیقتعالی برسند. حال در این سلسله هر کدام اقدام در وجود باشد، اشرف و افضل در سلسله تکوین است و از نظر غایت هر کدام آخر باشد، اشرف است. برای تمامی اشیا طبیعی غایتی هست و هیچ موجود ناقصی نیست مگر اینکه به سوی کمال در حرکت باشد.

و- در بین موجودات، انسان به سبب اینکه می تواند از پایین ترین مرحله کمال به بالاترین مرحله برسد، ممتاز شده تا حدی که افضل ممکنات - به سبب همین قرب و وصول به حق - گردیده است.

ه) - منشا انتقال این موجود ضعیف به عالم اعلی، عنایت فاعل بر اوست، زیرا همان طور که ذکر شد همه موجودات طالب کمال هستند ولی اینکه انسان به این مرحله می رسد به دلیل عنایت فاعل بر او برای تبدیل قوه اش به فعل است.

ملائک مقرب، احتیاج به استكمال و حرکت ندارد زیرا دائم القرب هستند، ملائک سماوی نیز هر کدام در مقام عبودیت خود بوده و انگیزه‌ای برای حرکت و ارتقا ندارد چون مدام بر آنها اشراقات می‌رسد. شیاطین نیز به دلیل قوه ناری و رسوخ انسانیت و حب ریاست در آنها، حاضر به عبودیت و تغییر فطرت خود نیستند، جمادات نیز به سبب سختی و صلاحیتشان نمی‌توانند به دار دیگر منقلب شوند ولی انسان می‌تواند از قوه محض تا فعلیت محض در حرکت باشد.

ی) - هر چه که متعلق به بدن باشد، اعم از صورت‌های نفوس حیوانی یا انسانی یا فلکی، همه مصاحب با قوه و استعداد است. بنابراین محتاج جوهری عاقل هستند تا آنها را بالفعل کند و هر چه که بالفعل شد می‌تواند کل موجودات شود زیرا همه موجودات در شان آنهاست که معقول شوند و باید عقل بسیط باشد یعنی صورت کل در عین وحدت گردد و در واقع می‌تواند مکمل نفوس باشد.

۹) - مراحل سیر انسان کامل در هبوط و صعود

انسان کامل صورتی از عالم شهادت و محسوس و روحی از عالم غیب ملکوت است. سُرّی در اوست که می‌تواند کسب فیض از انوار الهی بنماید بدون اینکه واسطه‌ای در کار باشد. به واسطه تربیت می‌تواند از عالم شهادت به عالم غیب و از ملک به ملکوت برسد. به واسطه متابعت از حق می‌تواند از عالم ملکوت هم گذشته و به جبروت و غیب الغیوب برسد و انوار جمال و جلال حق را بی واسطه رویت بنماید، و این همان سری است که در نهاد انسان به ودیعه نهفته شده بود و ملائک از آن غافل بودند.

انسان هنگامی که به امر الهی هبوط و نزول به عالم ارض نمود و از عالم اصلی خود به دار تفرقه آمد، مأمور به امر تکوینی و تشریحی گردید تا بتواند از این عالم به مرجع اصلی خود باز گردد. بنابراین در اول عقل بود، بعد به ترتیب نفس، صورت و جسم گردید، سپس در مسیر صعودی خود به ترتیب، بدن، صورت بشری، قلب معنوی، روح منفوخ اسرافیلی و ناظر به ملکوت اشیا و روح الهی امری می‌شود.

این مقامات و درجات از ابتدای احوالات تا وصول به بی‌نهایت برای انسان کامل مقرر شده است و اول مرتبه و مقام انسان از ابتدای تکون و عین ثابت او در علم حق تعالی خلیفه خدا بودن وی در زمین، دوم مقام او اینکه مسجود فرشتگان و در مقام جنت ارواح و عالم قدس و اسما کلیه الهی واقع شد. مقام سوم آن تعلق روح او به بدنش در عالم آسمان بعد از عالم اسما بود. چهارم مرتبه هبوط او به عالم ارض، تعلق او به بدن کثیف ظلمانی مرکب از اضداد است. در این مرحله است که منشا عداوت، فساد و حسد و عناد شده و محجوب از عالم معاد می‌گردد (6).

بعد از این مرحله است که به فطرت رجوع کرده و خود عود به مبدا نموده و در سیر عروجی خود به عکس سیر نزولی از قیود مادی رها شده و به سوی خدا حرکت می‌کند. روح انسانی و عقل آخرین الهی، یعنی عقل فعال در مرتبه صعود و قرب، مماثل روح اعظم و عقل اول قرآنی در عالم آغاز و نزول است. سلطنت و غلبه آن در روز رستاخیز و روز عمل همانند سلطنت روح اعظم در روز ازل است. یعنی هر دو موجود - انسان کامل و روح اعظم بر تمامی مراتب موجودات شامل و فراگیرند.

۱۰) - علت تفوق انسان کامل بر دو عالم:

به عقیده ملاصدرا تفوق انسان کامل بر هر دو عالم به سبب دو عامل است: الف) - علم: علم انسان کامل به دو قسم ظاهر و باطن تقسیم می‌شود، با علم ظاهر احاطه بر جمیع آنچه در خلافت ظاهری محتاج آن است، از قبیل علم به افلاک، حرکت‌ها، زمین، کوه‌ها، ملائک، کتب الهی، روز قیامت، باطن انسان و.... پیدا می‌کند.

ب) - قدرت: انسان کامل با قدرت خود نشأت بالاتر و ملائک را منقاد می‌کند و آنها را به اطاعت واداشته و خلافت الهی را تحقق می‌سازد (1).

2, 7, 11).

ویژگی‌های انسان کامل از نظر ملاصدرا:

آگاهی از ویژگی‌های انسان کامل و شناخت ابعاد وجودی او اهمیت خاصی دارد. یکی از شخصیت‌هایی که در این زمینه نظرات ارزشمندی ارائه داده، صدرالمتألهین شیرازی است.

حکیم ملاصدرا از انسان کامل - که الگو و معیاری برای دیگر افراد بشر هست - به چند لفظ یاد می‌کند: انسان کامل - عارف - حکیم راستین و... در این مقام بعد از بیان سیمای انسان کامل - مفهوم انسان کامل - علم انسان کامل - صفات انسان کامل - در قالب ویژگی‌هایی که برای انسان کامل بر می‌شمارد رفته و مهم‌ترین آن‌ها را بشرح ذیل بیان خواهیم کرد:

۱- انس با خدا - علاقه و انس به خداوند سبحان از برجسته‌ترین ویژگی‌های انسان کامل است که تمام وجودش مستغرق ذات الهی است و برای او هیچ عملی به میزان عبادت خداوند لذت ندارد و همیشه و در همه حال، خلوت و جلوت - به یاد او است و غیر خداوند هر چه باشد هیچ و پوچ است، حتی اگر اولیا و دانشمندان و مؤمنین را دوست دارد و یا اگر والدین خود و فرزندان خویش را دوست دارد، از این روست که آن‌ها را به حق منتسب می‌بیند و دوستی آن‌ها را به نیت امتثال فرمان حق می‌پذیرد.

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست

عاشقم بر همه عالم، که همه عالم از اوست

۲- التزام به فرائض و نوافل: انسان کامل به آنچه خداوند انجام آن را دوست دارد، ملتزم است و انجام آن را بر خود فرض می‌شمارد و از تمام حرکات و سکونات خدا را می‌جوید و از این طریق به حق واصل می‌گردد و چون در پی وصل به محبوب و لقای حق است از درون او شوق به عبادت و انجام فرائض موج می‌زند.

۳- مهربان با خلق خداوند است

۴- عالم به تمام حقایق الهی و علوم ربانی و معارف ربوبی است. انسان کامل تمام حقایق را به یقین و برهان می‌داند و هرگز در آنها دچار شک و تردید نمی‌شود.

۵- زهد حقیقی صفت او است و اخلاق و خلق و خوی خود را پاک نموده است.

۶- همیشه در روحیات و حالات خود اعتدال دارد. (۱)

۷- دوست دار علم و علما و دانشمندان می‌باشد.

۸- همیشه به یاد مرگ و دوست دار مرگ است: چون طریق لقاء حق می‌باشد.

۹- دوست دوستان خداوند سبحان است.

۱۰- دشمن دشمنان خداوند مانند کفار، ظالمین، فاسقین و اشرار است.

۱۱- دوست دار علم هیئت و شناخت اجرام آسمانی است.

۱۲- همیشه به یاد خداوند منان بوده و ذاکر به او - به مراتب ذکر - است.

۱۳- مواظب بر تهجد است و از تهجد غافل نمی‌شود.

۱۴- متنفر از شهوات می‌باشد.

۱۵- به مقدار اندک و میزان ضروری از خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها اکتفا می‌کند.

- ۱۶- از اهل دنیا و ثروت و صاحبان مناصب دنیوی پرهیز دارد.
- ۱۷- مشغول شناخت رب و افعال و صفات اوست
- ۱۸- دید و نظر او به افراد فرو غلتیده در شهوات همانند نگاه و نظر علما به بچه‌ها می‌باشد.
- ۱۹- مشتاق عزلت و خلوت است و از اعمال بچه‌گانه مردم عادی دوری می‌گزیند.
- ۲۰- سخت مراقب اعمال و رفتار خود است که مرتکب خطائی نشود.
- ۲۱- صفای دل و جلای روح دارد.
- ۲۲- از معاصی و خبث نفس و شهوات می‌گریزد.
- ۲۳- متوجه دریافت یقینی حقیقت است و از تقلید و ظن پرهیز می‌کند.
- ۲۴- از خشم و حقد و حسد و عداوت و خصومت بسیار پرهیز می‌کند.
- ۲۵- از مکاشفات ربانی برخوردار است.
- ۲۶- عاشق خداوند است
- ۲۷- نور توحید در جانش پرتو افکنده است.
- ۲۸- وجودش از حب جاه و ریاست و محبت دنیا و مال و امثال آن عاری است.
- ۲۹- ملکات راسخه شجاعت، صبر، شکر، کرم و حلم به مراتب خود در احوال و افعالش ظهور و بروز تام دارد.

نتیجه‌گیری

از آنچه درباره انسان کامل بیان شد، چند نکته را بعنوان نتیجه و پیشنهاد ذکر می‌کنم.

- ۱- موضوع انسان کامل را اولین بار عارف کامل و واصل ابن عربی به صورت منسجم مطرح و آن را طبق نظریه وحدت وجودش تبیین کرد، تا کنون دیگرانی همچون صدرای شیرازی نیز آن را بررسی و شرح کرده اند.
- ۲- ملا صدرا انسان کامل را در مقابل انسان الحيوان دانسته اند و برای چنین انسانی خلافت الهی قائل اند.
- ۳- ملا صدرا، کمال عقلی را کمال ایزاری می‌داند و معتقد است علاوه بر این کمال، دست یافتن به عقل بالمستفاد و طی کردن سفرهای عرفانی و فنای در توحید باعث کمال انسان می‌شود.
- ۴- ملا صدرا معتقدند مصادیقی از انسان کامل نظیر انبیا، اولیا و اوصیا در همه زمان‌ها وجود داشته و به واسطه اینها خداوند به انسانها توجه دارد. البته روش ملا صدرا طبق مکتبشان با روش عرفا متفاوت است، بعنوان مثال این عربی طبق وحدت وجود به این بحث اشاره می‌کند، در حالی که صدرا با توجه به مطالعه منابع گوناگون و ارزیابی آنها و تطبیق با قرآن و روایات شیعه به نتیجه دست می‌یابد و به امامان شیعه (ع) به عنوان انسان‌های کامل توجه بیشتری دارد.
- ۵- از نگاه ملا صدرا چنین انسان‌هایی علاوه بر اینکه باید در تعالی خداوند سیر مداوم داشته باشند، باید در سیر نزولی به سوی خلق باز گردند و به وظایف خود عمل کنند.
- ۶- انسان آرمانی با توجه به مراتبی که در شناخت حقیقت طی کرده، نقش حفظ و بقای عالم تکوین را دارد که طبق نظر ملا صدرا با رفتن چنین انسان‌هایی از جهان، همه چیز نابود می‌شود. چنین انسانی می‌تواند در عالم عناصر و حتی غیر عناصر تصرف و تسخیر نماید.

- ۷- از نگاه صدرای شیرازی باید به نقش اجتماعی و سیاسی چنین انسان‌هایی توجه داشت و آن را حذف نکرد. هر یک از انسانهای آرمانی با توجه به مسولیتی که دارند در این گونه مسائل دخالت می‌کنند. حتی با مخالفان جهاد می‌کنند و گاهی در مقابله با آنها معجزه و کرامت انجام می‌دهند. صدرا درباره نقش اجتماعی و سیاسی، از زاویه حکمت متعالیه خود به این بحث می‌نگرد و سیاست متعالیه را مفصل تر مطرح می‌کند.
- ۸- نقش هدایتی و ارشادی چنین انسان‌هایی در آثار ملاصدرا فراوان به چشم می‌خورد. یکی از وظایف مهم چنین انسان‌های کاملی، هدایت و ترغیب انسان‌های دیگر به سعادت و نجات است که با توجه با دلایل گوناگون عقلی و نقلی انجام وظیفه کردند.
- ۹- انسان کامل که مصادیق مختلفی می‌تواند داشته باشد مثل (انبیا - اولیا و اوصیا) مرجعی دینی برای انسان‌ها در امور دین و دنیا به شمار می‌آیند، و واسطه‌ای میان مردم و حق تعالی هستند. به واسطه چنین انسانی است که محدودیت‌های عقل بشری در این حوزه بر طرف می‌شود.
- ۱۰- انسان کامل دارای صفات و ویژگی‌های بسیار زیاد، متعالی و گوناگونی است که می‌توان بعنوان الگو و سرمشق زندگی برای تمام انسان‌ها دیگر در دورانهای متمادی قرار گیرد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Mulla Sadra. Sharh Usul al-Kafi. 575 p.
2. Mulla Sadra. Tafsir al-Qur'an al-Karim. 403-4 p.
3. Mulla Sadra. Translation of Mafatih al-Ghayb. 940 p.
4. Mulla Sadra. Asrar al-Ayat. 237-9 p.
5. Mulla Sadra. Al-Shawahid al-Rububiyah. 221-3 p.
6. Mulla Sadra. Mafatih al-Ghayb. 325 p.
7. Mulla Sadra. Al-Mazahir al-Ilahiyyah. 47-52 p.
8. Mulla Sadra. Al-Asfar al-Arba'ah. 25 p.
9. Mesbah Yazdi M. Sharh-e Asfar-e Arba'ah. Saeedi M, editor. 61 p.
10. Mulla Sadra. Al-Mabda' wa al-Ma'ad. 306-7 p.
11. Ibn Arabi AMM. Al-Futuhah al-Makkiyya. 125-40 p.